

**INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI LINGVISTIK TERMINLARIDA POLISEMIYANING
KOGNITIV MODELLARI**

Davirbek Xasanov

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarining tilshunoslikka oid terminlarida ko‘p ma’nodlilikning kognitiv formalari xususidagi fikrlar tahlilga tortilgan. Aytish lozimki, ushbu tillardagi tilshunoslikka oid terminlarning ko‘p ma’nodlilik hosil qilishi uning kognitiv modellariga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi. Inson tafakkuriga aloqador holda yuzaga keladigan ushbu jarayon til tahlilining yanada keng qamrovga ega ekanligidan dalolat beradi.

Kalit so‘zlar: ingliz va o‘zbek tillari, tilshunoslik terminlari, ko‘p ma’nodlilik, kognitiv modellar.

Abstract. In this article, the thoughts about the cognitive forms of ambiguity in the linguistic terms of the English and Uzbek languages are analyzed. It should be said that the ambiguity of linguistic terms in these languages does not fail to affect its cognitive models. This process, which occurs in connection with human thinking, indicates that language analysis has a wider scope.

Keywords: English and Uzbek languages, linguistic terms, ambiguity, cognitive models.

Абстрактный. В данной статье анализируются мысли о когнитивных формах многозначности в лингвистических терминах английского и узбекского языков. Следует сказать, что неоднозначность лингвистических терминов в этих языках не может не сказаться на его когнитивных моделях. Этот процесс, происходящий в связи с мышлением человека, указывает на то, что языковой анализ имеет более широкую сферу применения.

Ключевые слова: английский и узбекский языки, лингвистические термины, неоднозначность, когнитивные модели.

Til tahlili keng qamrovli tushuncha sanalib, ushbu jarayonda amalga oshiriladigan amaliy ishlar uning miqyosini ko‘rsatib beradi. Xususan, ingliz va o‘zbek tillaridagi mavjud tilshunoslik terminlarining kognitiv xususiyatlarini aniqlash ham til tahlili doirasida bajariladigan ishlardan sanaladi. Bizning bu tezisimiz ham bevosita ushbu mavzu xususidadir. Bizning ongimiz bir so‘z ichida bir nechta ma’nolarni qanday qayta ishlashini, ya’ni polisemiya deb ataladigan hodisani qay holatda qabul qilishini bevosita tilning kognitiv tilshunoslik sohasi o‘rganadi[1]. Demak, kognitiv lingvistika hamda terminologiya yo‘nalishlari]integratsiyasi asosida tahlil qilinuvchi ushbu mavzu ham bevosita tadqiqimizning ajralmas qismi sanaladi. Bu yo‘nalishning ingliz va o‘zbek tillarida qanday ishlashini tushuntirib beruvchi kognitiv modellarni o‘rganish hamda bu ikki tilda alohida til tuzilmalari va madaniy ta’sirlarni aniqlash ham jarayonning ajralmas qismidir.

Shu o‘rinda, aslida, polisemiyaning o‘zi nima ekanligi xususida fikr yuritishimiz ham maqsadga muvofiqdir. Ko‘p ma’nodlilik bir so‘z uchun bir nechta bog‘liq ma’nolarning mavjudligini anglatadi. Misol uchun, inglizcha "bank" so‘zi moliyaviy muassasaga, daryoning chetiga yoki qator o‘rindiqlarga ishora qilishi mumkin. Ko‘p ma’nodlilik tilning keng tarqalgan xususiyati bo‘lib, til o‘rganuvchilar uchun ham qiyinchilik tug‘diradi. Bizning ongimiz qanday tuzilishi va tilni qayta ishlashga e’tibor qaratadigan kognitiv lingvistika polisemiyaning tushuntirish uchun bir nechta modellarni taklif qiladi[5]:

1. Radial model: Bu model polisemiyaning markaziy, asosiy ma'nodan kelib chiqadigan bog'liq ma'nolar tarmog'i sifatida ko'rib chiqadi. Yangi ma'nolar metaforik kengaytma yoki metonimiya orqali rivojlanadi. Misol uchun, "bank" so'zining asosiy ma'nosi "chekka" bo'lishi mumkin, keyinchalik u "daryo qirg'og'i", "yo'l cheti" va metaforik kengaytma orqali "moliya muassasasi" ma'nosiga borib taqaladi.
2. Prototip modeli: Bu model ko'p ma'noli so'zlarning markaziy prototip yoki tipik ma'noga ega bo'lishini, boshqa ma'nolar esa ushbu prototiptan farqlanish yoki chetlanish deb hisoblanishini aks ettiradi. Misol uchun, "qush"ning prototip ma'nosi uchib yuruvchi mayda, patli jonzor bo'lishi mumkin, "tuyaqush" yoki "pingvin" kabi boshqa ma'nolar kamroq xarakterlidir.
3. Metaforik model: Bu model polisemiya rivojlanishida metafora rolini ta'kidlaydi. Ko'p ma'noli so'zlar metaforik kengaytmalar orqali bog'langan ma'noga ega. Masalan, "bosh" so'zi tananing yuqori qismiga, balki guruh yoki tashkilot rahbariga ham tegishli bo'lishi mumkin.

Qayd etish lozimki, ingliz va o'zbek tilshunoslik atamalarida ko'p ma'nolilik ham asosiy vositalardan biri sanalib, uning shakllanishi terminlarning tahlil doirasi bilan aloqadordir. Ingliz tili o'zining boy polisemiyasiga hissa qo'shadigan metafora va metonimiyaning keng qo'llanilishi bilan mashhur. Ko'pgina texnik atamalar metaforik kengaytmalar orqali rivojlanib, turli ma'nolarga olib keldi. Masalan, "virus" so'zi dastlab biologik agentga ishora qilgan bo'lsa, endi kompyuter dasturlariga ham tegishli[3]. O'zbek tilida, ko'pincha, metaforik kengaytmalar va metonimiya qo'llanadi, lekin polisemiyaning yaratishning boshqa mexanizmlari ham qo'llaniladi, masalan, "metaforik ko'chirish", bu so'zni bir semantik sohadan ikkinchisiga qo'llashni o'z ichiga oladi. Masalan, "gul" so'zi "go'zallik" yoki "sevgi" ma'nosini ham anglatishi mumkin.

Tilshunoslik terminlarida ham ko'p ma'nolilikning kuzatilishi har bir tilning til xususiyatidan kelib chiqib belgilanadi. Masalan, ingliz tilida "sintaksis" termini ko'p ma'nolilik hosil qila oladi. Polisemantik ma'noga ega so'z sifatida ushbu termin quyidagi ma'nolarni hosil qiladi[2]:

- I. Tilshunoslik bo'limi.
- II. Gaplarning aktual strukturasi.
- III. Kompyuter va shu kabi sohalarda qo'llanadigan sistematik tuzilma.

Ayni ushbu so'zning polisemiya hosil qilishidagi birinchi va ikkinchi holat bevosita uning grammatik qoidalariga taalluqli bo'lsa, uchinchi holatda metaforik kengaytma yuzaga kelib, uning boshqa yo'nalishlarda ham qo'llanishiga zamin yaratgan.

Ingliz va o'zbek tillaridagi tilshunoslik terminlarining ba'zi kognitiv modellari tillarda qo'llansa-da, polisemiyaning o'ziga xos mexanizmlarida sezilarli farqlar bo'lishi mumkin. Masalan, o'zbek tiliga nisbatan ingliz tilida metafora roli ko'proq bo'lishi ham hisobga olinishi maqsadga muvofiq. Bundan tashqari, madaniy kontekst ham polisemiyaning rivojlanishi va tushunilishiga ta'sir qiladi. Masalan, ma'lum bir metaforik kengaytma bir madaniyatda boshqasiga qaraganda osonroq qabul qilinishi mumkin.

Polisemiyaning kognitiv modellari tushunish quyidagilar uchun qimmatli tushunchalarni beradi: Tilni o'zlashtirish - bu til o'rganuvchilarning so'zlarning bir nechta ma'nolarini qanday olishlarini va ular noaniqliklarni qanday boshqarishini tushuntirishga yordam beradi. Leksikografiya - ko'p ma'noli atamalarni tashkil qilish va ifodalash uchun asos yaratib, lug'atlar va tezauruslarning rivojlanishi haqida ma'lumot beradi. Kompyuter lingvistikasi - ko'p

ma'noli tilni tahlil qiladigan va tushuna oladigan tabiiy tillarni qayta ishlash tizimlarini ishlab chiqishga rahbarlik qiladi.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, ushbu ikki tilda mavjud tilshunoslik terminlaridagi polisemiyaning kognitiv modellarini o'rganib chiqib, biz inson ongi tilni qanday qayta ishlashini va madaniy ta'sirlar so'zlarga qo'shadigan ma'nolarni qanday shakllantirishini chuqurroq tushunamiz. Ushbu bilim tilni o'zlashtirish, leksikografiya, kompyuter tilshunosligi va tilning qanday ishlashini umumiy tushunishimizga ta'sir qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jordens S, Besner D (1994). "When banking on meaning is not (yet) money in the bank: Explorations in connectionist modeling". *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. 20 (5): 1051–1062. doi:10.1037/0278-7393.20.5.1051.
2. Kawamoto AH, Farrar WT, Kello CT (1994). "When two meanings are better than one: Modeling the ambiguity advantage using a recurrent distributed network". *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*. 20 (6): 1233–1247. doi:10.1037/0096-1523.20.6.1233.
3. Borowsky R, Masson ME (1996). "Semantic ambiguity effects in word identification". *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. 22: 63–85. doi:10.1037/0278-7393.22.1.63.
4. Jastrzemski JE (1981). "Multiple meanings, number of related meanings, frequency of occurrence, and the lexicon". *Cognitive Psychology*. 13 (2): 278–305. doi:10.1016/0010-0285(81)90011-6. S2CID 54346331.
5. Rubenstein H, Garfield L, Millikan (1970). "Homographic entries in the internal lexicon". *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*.